

**ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫ: ТАРИЙХЫЙ ТИЙКАРЛАРЫ,
АТҚАРЫҰШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ ХӘМ МӘДЕНИЙ ФУНКЦИЯЛАРЫ**

Камал Дәўлетмуратов – оқытыўшы

allanazarzuka@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**КАРАКАЛПАКСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ:
ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ, ИСПОЛНИТЕЛЬСКИЕ ТРАДИЦИИ И КУЛЬТУРНЫЕ
ФУНКЦИИ**

Камал Даулетмуратов – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL INSTRUMENTS: HISTORICAL FOUNDATIONS,
PERFORMANCE TRADITIONS AND CULTURAL FUNCTIONS**

Kamal Dauletmuratov – Lecturer

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: қарақалпақ музыкасы, саз әсбаплары, қобыз, дуўтар, гиржек, жыраўшылық, бақсышылық, материаллық емес мәдени мийрас.

Резюме. Мақалада қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый қәлиплесиўи, органологиялық белгилери, атқарыўшылық мектеплер менен байланысы хәм мәдений функциялары изертленеди. Қобыз, дуўтар, гиржек, баламан, қамыс най, сырнай, шынқобыз, үшпелек хәм дәп хаққындағы илимий мийнетлер, музей материаллары хәм ЮНЕСКО хўжжетлери салыстырмалы түрде талланды. Изертлеў нәтийжесинде миллий әсбапларды тек акустикалық қурал емес, ал «әсбап – атқарыўшы – жанр – тыңлаўшы орталығы» бирлигинде жасайтуғын пўтин мәдений система сыпатында түсиниў усынылады. Қобыз бенен жыраўшылық, дуўтар бенен бақсышылық дәстүрлериниң жанрлық-стильлик айырмашылықлары анықланып, заманағой оркестрлестириў жағдайында дәстүрий тембри сақлаў жоллары көрсетиледи.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, национальные музыкальные инструменты, кобыз, дутар, гиржек, жырау, бахши, нематериальное культурное наследие.

Резюме. В статье рассматриваются историческое развитие, органологические особенности, исполнительские традиции и культурные функции каракалпакских национальных музыкальных инструментов. На основе сравнительного подхода анализируются научные исследования, музейные материалы и документы ЮНЕСКО, посвященные кобызу, дутару, гиржеку, баламану, камышовой флейте, сурнаю, шынкобызу, ушпелеку и дапу. Основной научный вклад исследования заключается в разработке комплексной модели, в рамках которой каждый инструмент рассматривается не как изолированный акустический объект, а как элемент системы «инструмент — исполнитель — жанр — аудитория и исполнительская среда». В исследовании разграничиваются жанрово-стилистические функции кобызы в традиции жырау и дутара в традиции бахши, а также предлагаются практические меры по сохранению традиционных тембров посредством образования, цифрового документирования и обоснованной оркестровой адаптации.

Keywords: karakalpak music, national musical instruments, kobyz, dutar, girjek, zhyrau, bakhshi, intangible cultural heritage.

Summary. The article examines the historical development, organological features, performance traditions, and cultural functions of Karakalpak national musical instruments. Scholarly studies, museum records and UNESCO materials concerning the kobyz, dutar, girjek, balaman, reed flute, surnay, shynkobyz, ushpilek and dap are analysed comparatively. The principal contribution is an integrated model that treats each instrument as part of an “instrument – performer – genre – audience setting” system rather than as an isolated acoustic object. The study distinguishes the genre and stylistic roles of the kobyz in the zhyrau tradition and the dutar in the bakhshi tradition, and proposes practical measures for preserving traditional timbres through education, digital documentation and responsible orchestral adaptation.

КИРИСИҰ. Қарақалпақ халқының саз мәдениаты аўызеки поэзия, атқарыўшылық өнер, әсбап соғыў шеберлиги хәм жәмийетлик рәсимлер бирлигинде қәлиплескен. Сонлықтан

миллий саз әсбабын тек ғана даўыс шығаратуғын қурал деп бағалаў оның мәдени мазмұнын толық ашпайды. Әсбаптың материалы, қурылысы, тембри, оны шертиў

усылы, атқарыушының кәсіптік статусы хәм репертуары бир-бири менен тығыз байланысly. Қобыз жыраўдың эпикалық баянлауы менен, дуўтар бақсының лирикалық-дәстанлық атқарыуы менен, гиржек хәм баламан болса ансамбльлік сүйемеллеу дәстүри менен бирге қабылланады.

Теманың актуаллығы миллий әсбаплардың хәзирги глобал мәдений кеңісликтеги орны менен де белгиленеди. 2025-жылы Қарақалпақстанда соғылатуғын хәм жыраўлар тәрәпинен шертилетуғын қобыз өнери ЮНЕСКОның шұғыл қорғауға мүтәж материаллық емес мәдений мийрас дизимине киргизилди [4]. Бул халықаралық дәрежедеги тән алыу қобызды музей экспонаты сыпатында ғана емес, устаздан шәкиртке өтетуғын жанлы дәстүр сыпатында сақлау зәрүрлигин алға қояды.

Изертлеудің мақсети – қарақалпақ миллий саз әсбапларының тарийхый-типологиялық курамын анықлау, олардың атқарыушылық жанрлардағы функцияларын ашыу хәм сақлаудың заманағөй бағдарларын усыныу. Мақаланың илимий жаңалығы әсбапларды «әсбап – атқарыушы – жанр – тыңлаушы орталығы» модели тийкарында таллаудан ибарат. Бул модельде тембр музыкалық белги ғана емес, ал эпикалық ямаса лирикалық баянлаудың мәнисин тереңлестиретуғын көркемлик фактор сыпатында қаралады.

ИЗЕРТЛЕУ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

Мақаланың дереклик базасын Т.Адамбаеваның қарақалпақ музыкасы тарийхына арналған мийнети [1], Ж.Абдисултановтың саз әсбаплары хаққындағы мақаласы [2], И.Р.Жуманиязовтың органоологиялық сыпатламалары [3], Россия этнография музейинің коллекциялық мағлыұматлары [6] хәм ЮНЕСКО материаллары [4; 5] қурайды. Изертлеуде тарийхый-салыстырмалы, органоологиялық сыпатлау, функционаллық-семантикалық таллау хәм дереклерди салыстырып тексеріу усыллары қолланылды. Мақала далалық экспедиция нәтийжесине емес, жәрияланған илимий хәм музей дереклеринің аналитикалық синтезине тийкарланады.

Қарақалпақ әсбапларын дауыс пайда етиу принципине қарай бир неше топарға бөлиуге болады: тарлы-тартқышлы әсбаплар – қобыз хәм гиржек; тарлы-шерпели әсбап – дуўтар; үрлемели әсбаплар – баламан, қамыс най, сырнай, сыбызғы хәм үшпелек; тилшели

өзи сесленетуғын әсбап – шынқобыз; урып ойналатуғын әсбаплар – дәп, дабыл хәм шатырлауық. Бул классификация акустикалық дүзилісти көрсетеди, бирақ миллий дәстүрдеги орнын толық түсиндириу үшін кәсіптік хәм жанрлық функцияны да есапқа алыу керек. Мәселен, қобыз бенен дуўтар екеуи де тарлы әсбап болғаны менен, бириншиси жыраушылық эпосқа, екіншиси бақсышылық хәм халық қосықларына көбирек байланысқан.

Орайлық Азия халықлары әсбапларының қурылысы хәм формасында ұқсаслықлар бар. Соған қарамастан, қарақалпақ атқарыушыларының, әсиресе дуўтар шертиу техникасының өзине тән көп түрлилиги белгиленеди [3, 37-6.]. Демек, миллий өзгешелик әсбаптың сыртқы формасында ғана емес, қағыс, фразировкалау, тембрди басқарыу, репертуар хәм атқарыу жағдайында көринеди. Усы көзқарас әсбапты этникалық символ деп атаудан гөре, оның мәдений механизмін дәлилирек ашыуға мүмкиншилик береді.

Әсбап соғыуда тут, өрік хәм жиде ағашы, мал териси, ат қылы, асқабақ, қамыс, ылай хәм темир сыяқлы материаллардың қолланылыуы халықтың тәбий орталық пенен байланысын көрсетеди. Материал дауыстың тембрине тиккелей тәсир етеди: терили резонатор төмен хәм қоңыр сеслерди күшейтсе, жуқалап исленген ағаш қақпақ шерпели сестің анықлығын тәмийинлейди. Солай етип, әсбаптың акустикалық келбети шебердің материалды таңлау билими менен атқарыушының сес шығарыу техникасының бирлигинде пайда болады.

ҚОБЫЗ ХӘМ ЖЫРАУШЫЛЫҚ ДӘСТҮРИ

Қобыз – қарақалпақ саз мәдениатының ең көне хәм семантикалық жақтан салмақлы әсбапларының бири. Ол еки тарлы, тартқыш пенен шертилетуғын ағаш әсбап болып, ойылған резонатордың төменги бөлими теримен қапланады; тарлары хәм тартқышы дәстүр бойынша ат қылынан исленеди [3, 38-б.; 4]. Оның қоңыр, қою тембри жыраудың тамақтан шығаратуғын дауысы менен акустикалық жақтан үйлесип, қахарманлық жырдың салтанатлы хәм драмалық атмосферасын пайда етеди. Жырау атқарыуында қобыз үш функцияны орынлайды. Бириншиден, ол вокаллық партияның тоналлық хәм ырғақлық таянышы. Екіншиден, аспаплық кирисіулер, аралықлар хәм қайталамалар сюжеттик бөлімлерди

шегаралайды. Үшіншиден, тембрлик өзгеріс арқалы тыңлаушының эмоциялық дыққатын басқарады. Усы себепли қобызды жырау дауысына жай сүйемеллеуші деп емес, эпикалық баянлаудың тең хуқықлы компоненти деп қарау керек. Қобыздың бөлектенуіне корпус хәм саптан туратуғын ықшам түрлері жыраудың узақ сапарларында әсбапты қоржынға салып жүріуіне қолайлы болған [3, 38-б.]. Бул конструкциялық белгі көшпелі турмыс пенен атқарушылық кәсіптің байланысын аңлатады.

ЮНЕСКО қобызды соғыу хәм шертиу өнерін 2025-жылы халықаралық дизимге киргизгенде, оның Қарақалпақстан аймағында жасалатуғынын, екі ат қылы тарынан, терили корпусан хәм арнаулы тартқыштан туратуғынын, сондай-ақ жыраулардың эпикалық жырларды тамақтан атқаруы менен байланысын атап өтті [4]. Бірақ халықаралық статус дәстүрді автомат түрде сақтап қалмайды. Шеберлер санының азайуы, жаслардың қызығуының шекленуі хәм билимді әуладтан әуладқа беріудеги үзілістер ЮНЕСКО жойбаларында тийкарғы қәуіптер сыпатында көрсетілген [5]. Сонлықтан қорғаудың орайында әсбаптың өзі менен бирге шебер, жырау, репертуар хәм шәкіртлик орталығы туруы тийіс.

ДУҰТАР, ГИРЖЕК ХӘМ БАҚСЫШЫЛЫҚ ОРТАЛЫҒЫ

Дуұтар – екі тарлы шерпелі әсбап; оның аты парсы тилиндегі «ду» – екі хәм «тар» – тар сөзлерінен келип шыққан. Қарақалпақ дәстүрінде ойма хәм қурама дуұтар түрлері ушырасады. Ойма түрдің шанағы тут ағашының пүтин бөлігінен ойылса, қурама түр жиңишке ағаш тилимлерін бириктиру арқалы соғылады; мойны сүйек оюлар менен безелген ала мойнақ дуұтарлар да белгілі [3, 39-б.]. Россия этнография музейінде халық шебері Сейд Нияз Жәрімбетов соққан, тут ағашынан ойылып, сүйек инкрустациясы менен безелген 1962-жылғы дуұтар сақланады [6]. Бул экспонат шеберлік дәстүрдің материаллық дәлилі болып табылады.

Дуұтар бақсының дауысына ырғақлық серпін, намаға мелодиялық таяныш хәм текстке эмоциялық реңк береді. Жыраушылықта қобыздың созылық, қоңыр тембри эпикалық кеңікті билдирсе, бақсышылықта дуұтардың қағыслары лирикалық қозғалысты, ашықлық сезимді хәм баянлаудың ишки динамикасын күшейтеді. Сонлықтан «қобыз – жырау – батырлық жыр» хәм «дуұтар – бақсы – дәстан/қосық»

байланыслары қарақалпақ музыка мәдениетіндегі екі жетекші атқарушылық кодты пайда етеді.

Гиржек – тартқыш пенен шертилетуғын үш тарлы әсбап. Оның домалақ резонаторы ағаштан ямаса асқабақтан соғылып, ашық бети терімен қапланады [3, 39–40-б.; 6]. Бақсы ансамблинде гиржек дуұтардың қысқа қағысларына созылық мелодиялық сызық пенен жууап береді. Баламан қосылғанда ансамбль тембри және де байып, вокаллық фразалардың аралығында аспаплық диалог пайда болады. Бул жерде гиржек хәм баламан «қосымша» әсбап емес, бақсының жеке атқаруын көп дауысly мәдениет үяқияға айландыратуғын жанапайшы қураллар болып табылады.

ҮРЛЕМЕЛІ, УРМАЛЫ ХӘМ ТИЛШЕЛІ ӘСБАПЛАРДЫҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Баламан, қамыс най, сыбызғы, сырнай хәм үшпелек қарақалпақ сес кеңіслигінің басқа қатламын қурайды. Баламанның жумсақ тембри жеке намада да, гиржек пенен ансамблде де қолланылады; сырнайдың күшлі сесі ашық майдандағы той-мереке орталығына қолайлы; қамыс най хәм сыбызғы шопаншылық турмыс пенен байланысly интим сес орталығын жаратады. Ылайдан исленетуғын үшпелектің әпіуайы қурылысы балалар ойыны, шопан намалары хәм дәслепки музыкалық тәрбия менен байланысқан [3, 41–42-б.]. Дәп болса ырғақты турақландырып, қосық хәм ойынның дене қимылы менен бирлігін тәмийінлейді.

Шыңқобыз – темир рамка хәм серпилмелі тилшеден туратуғын ықшам әсбап. Ол ерінің, ауыз қуысының хәм демнің резонаторлық мүмкіншіліктері арқалы түрлі обертоңларды шығарады. Россия этнография музейінің мағлыұматы бойынша, XX әсирдің бирінші ширегіне тийісли қарақалпақ шыңқобызы қызлар хәм хаяллар арасында қолланылған; ойнап болғаннан кейін тилшесі бузылмауы ушын оны шаш өрімi ушына байлап қойған [6]. Усы дерек әсбаплардың жыныслық-жаслық функцияларға да ийе болғанын көрсетеді. Музейде сақланған шатырлауық, шыңқобыз, XIX әсир ақыры – XX әсир басындағы гиржек хәм дуұтарлар жазба деректі материаллық фактлер менен толықтырады.

XX әсирдің ортасынан баслап қарақалпақ халық әсбапларын оркестр талабына сәйкестендіру, диапазонын кеңейту хәм нота системасына енгізу

жумислары алып барылды. 1957-жылы Қарақалпақ филармониясы жанында халық эсбаплары оркестрин дүзиў ҳаққында қарар қабылланып, коллективти шөлкемлестириў А. Султановқа тапсырылғаны көрсетиледи [3, 42-б.]. Бул процесс эсбапларды кәсиплик сахнаға алып шығып, ансамбльлик репертуарды кеңейтти. Соның менен бирге, стандартластырыў нәтийжесинде жергиликли тембр, дәстүрий қурылыс ҳәм жеке шертиў усылларының тегисленип кетиў қәўпи де бар.

Сонлықтан дәстүрий ҳәм реконструкцияланған эсбапларды бир-бирине қарсы қоймай, еки параллель бағдарда раўажландырыў мақсетке муўапық. Биринши бағдар түпнуска эсбап, оның материалы, өлшеми, сазланыўы, қағысы ҳәм репертуарын устаз-шәкирт усылында сақлайды. Екинши бағдар оркестр, музыка мектеби ҳәм заманагөй композиция ушын техникалық мүмкиншилиги кеңейтилген түрлерди қолланады. Мектеп, музыка мектеби, консерватория, музей ҳәм халық шеберлери арасында турақлы лабораториялар шөлкемлестирилсе, жаслар эсбаптың сыртқы көринисин ғана емес, оны соғыў, сазлаў, шертиў ҳәм репертуар менен бирге қабыллайды. ЮНЕСКОның Нөкисте

өткерген тәжирийбелик тренинглери де материаллық емес мийрасты билимлендириўге киргизиўдин эўладлар аралық байланысты күшейтетуғынын көрсетеди [5].

ЖУЎМАҚ

Қарақалпақ миллий саз эсбаплары тарийхый ҳәм акустикалық объектлер жыйындысы емес, ал халықтың көркем ойлаўын, кәсиплик атқарыўшылық мектеплерин ҳәм жәмийетлик қатнасларын бириктиретуғын система болып табылады. Қобыз жыраўшылық эпостың қоңыр тембрлик коды, дуўтар бақсышылық ҳәм лирикалық-дәстанлық орталықтың ырғақ-мелодиялық таянышы, гиржек пенен баламан ансамбльлик диалог куралы, үрлемели, урмалы ҳәм тилшели эсбаплар болса той, ойын, шопаншылық ҳәм шаңарақлық кеңисликлердин сес белгиси сыпатында хызмет атқарады. Миллий эсбапларды сақлаўда үш принцип әҳмийетли: түпнуска тембр ҳәм соғыў технологиясын хўжетлестириў; шебер-атқарыўшы-шәкирт байланысын қоллап-қуўатлаў; дәстүрий ҳәм оркестрлестирилген түрлердин функциясын анық ажыратыў.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Адамбаева Т. Революцияға шекемги қарақалпақ музыкасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976.
2. Абдисултанов Ж. Қарақалпақ саз эсбаплары ҳәм сазлары // Наука и общество. – 2023. – № 2-1. – Б. 97–99. URL: <https://journal.ndpi.uz/ss/article/view/2023-2-1-048>
3. Jumaniyazov I. R. History of Karakalpak National Musical Instruments // European Journal of Arts. – 2024. – No. 2. – P. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.29013/EJA-24-2-37-43>
4. UNESCO. Art of crafting and playing Kobyz. Inscribed in 2025 on the List of Intangible Cultural Heritage in Need of Urgent Safeguarding. URL: <https://ich.unesco.org/en/USL/art-of-crafting-and-playing-kobyz-02329> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
5. UNESCO. Urgent safeguarding of the making of traditional musical instrument Kobyz and its tradition of Zhyrau performance. – 2025. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/urgent-safeguarding-making-traditional-musical-instrument-kobyz-and-its-tradition-zhyrau-performance> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
6. Кубель Е. Л. Каракалпаки. Музыкальные инструменты // Российский этнографический музей: Коллекции онлайн. – 2022. URL: <https://collection.ethnomuseum.ru/entity/ARTICLE/2480> (қаралған сәнеси: 09.08.2026).
7. Алламуратов А., Доспанов О., Тлеўмуратов Г. Қарақалпақша көркем-өнер атамаларының сөзлиги. – Нөкис, 1991.
8. Вызго Т. С. Музыкальные инструменты Средней Азии: исторические очерки / под ред. Ф. М. Кароматова, Г. А. Пугаченковой. – Москва: Музыка, 1980. – 190 с.
9. Петросянц А. И. Инструментоведение (узбекские народные инструменты). 2-е изд., доп. и перераб. – Ташкент: Ўқитувчи, 1980. – 126 с.